

Dr hab. Jolanta Baran, autorka referatu *Bariery architektoniczne i społeczne w dostępie osób z niepełno-
sprawnością do dóbr kultury*, fot. arch. Biblioteki Kraków

JOLANTA BARAN

Uniwersytet Pedagogiczny w Krakowie

Bariery architektoniczne i społeczne w dostępie osób z niepełnosprawnością do dóbr kultury

„Niepełnosprawność potęgują bariery. Istnieje znacznie więcej barier niż tylko architektoniczne. (...) Przyjazne otoczenie służy wszystkim ludziom, bez względu na ich sprawność”.

D. Gorajewska

Wprowadzenie

Obecność osób z niepełnosprawnością w przestrzeni społecznej staje się coraz bardziej naturalna. Dzieje się tak dzięki przeobrażeniom kulturowym, w tym humanizacji formalnych i nieformalnych relacji społecznych, określonym regulacjom prawnym oraz podejmowaniu tematów dotyczących niepełnosprawności w różnym rodzaju mediach. „Przed człowiekiem otwierają się coraz większe możliwości działania, przeżywania i doświadczania świata”^[1], a zapewnienie równego dostępu do różnych dziedzin życia społecznego, przede wszystkim edukacji i rehabilitacji, dóbr kultury, rekreacji i rozrywki, a także umożliwienie prakty-

[1] J. Baran, S. Olszewski, *Wprowadzenie*, w: *Świat pełen znaczeń – kultura i niepełnosprawność*, red. J. Baran, S. Olszewski, Oficyna Wydawnicza „Impuls”, Kraków 2006.

kowania wyznawanej religii to obowiązek państwa i prawo każdego obywatela^[2]. Osoby z niepełnosprawnością coraz częściej też zabierają głos w debatach publicznych dotyczących ważnych dla nich kwestii, problemów, których inne grupy społeczne nierzadko sobie nie uświadamiają. Jest zatem sprawą kluczową, nie tylko dla realizacji przyjętych międzynarodowych postanowień, wspieranie i podtrzymywanie działań, które przyczynią się do poprawy jakości życia osób z niepełnosprawnością. Cel ten podejmują różnego rodzaju instytucje, przede wszystkim te, których obecność oraz aktywność postrzega się w kategoriach służby społeczeństwu oraz powinności odpowiadania na potrzeby konkretnych jego grup. Trzeba przyznać, że można znaleźć coraz więcej przykładów instytucji wychodzących naprzeciw oczekiwaniom społecznym, zwłaszcza potrzebom grup marginalizowanych, choćby z powodu niepełnosprawności. Niemniej jednak wciąż jeszcze istnieje wiele utrudnień, które niekiedy całkowicie lub w pewnym stopniu uniemożliwiają osobom z niepełnosprawnością dostęp, na satysfakcjonującym dla nich poziomie, do uczestnictwa w kulturze i korzystania z jej dóbr.

Dane demograficzne wskazują na stosunkowo wysoki odsetek osób z różnymi rodzajami niepełnosprawności, co pozwala uznać te osoby za największą grupę mniejszościową. Trzeba dodatkowo podkreślić, że ów odsetek wzrasta wraz z wiekiem, co łączy się z tym, że niepełnosprawność nabyta na pewnym etapie życia może – choć nie musi – ograniczać (nawet niekiedy w stopniu całkowitym) uczestnictwo danej osoby w życiu kulturalnym i społecznym.

Badania opublikowane w 2017 roku przez PFRON^[3] informują o liczebności osób z niepełnosprawnością, z uwzględnieniem określonych przedziałów wiekowych. Ogółem w populacji mieszkańców Polski niepełnosprawność dotyczy około 11% osób, w grupie wiekowej 15–19 lat jest ich 3 procent, 20–39 lat – 7 procent, 40–59 lat – 23 procent, ale już w przedziale 60–79 lat – aż 46 procent. Przy uwzględnieniu różnic pomiędzy regionami Polski okazuje się ponad-

[2] Konwencja ONZ o Prawach Osób Niepełnosprawnych z 13.12.2006, wprowadzona w Polsce, zgodnie z Dz.U. z 25 października 2012 r., poz. 1169.

[3] M. Sochańska-Kawiecka i in., *Badanie potrzeb osób niepełnosprawnych. Raport końcowy*, PFRON, [online:] https://www.pfron.org.pl/fileadmin/Badania_i_analazy/Badanie_potrzeb_ON/Raport_koncowy_badanie_potrzeb_ON.pdf?utm_campaign=pfron&utm_source=df&utm_medium=download (dostęp: 6.12.2019), s. 8.

to, że w województwie małopolskim występuje zjawisko odwrotne. Chodzi mianowicie o nieznaczną przewagę liczby osób w wieku poprodukcyjnym nad liczbą osób w wieku przed- oraz produkcyjnym^[4]. Z przedstawionych statystyk wynika ważny wniosek: przez wzgląd na wyraźne zwiększanie się wraz z wiekiem częstości występowania ograniczeń w funkcjonowaniu osób dorosłych należy uwzględnić konieczność dostosowywania dostępności i oferty do zmieniających się potrzeb, szczególnie tych, które wynikają z nasilania się niesprawności. Ponadto konieczne są rozwiązania dostosowujące korzystanie z dóbr kultury do specyficznych ograniczeń funkcjonalnych, które wynikają z danej niepełnosprawności.

Prawdopodobieństwo dotyczące możliwego uczestnictwa osoby z niepełnosprawnością w kulturze i jej odbiorze nie zawsze jest identyczne z częstością występowania określonego rodzaju niepełnosprawności. Rzecz w tym, że aktywność osoby z niepełnosprawnością i jej uczestnictwo w życiu społecznym nie są warunkowane jedynie cechą niepełnosprawności, aktywność ta może być za to lub nie – posłużmy się określeniem H. Żuraw – „zdominowana słabością”^[5]. Warto jednak przywołać w tym miejscu wskaźniki statystyczne dotyczące odsetka osób z określonym rodzajem niepełnosprawności^[6]:

■ uszkodzenia i choroby narządu ruchu	59%
■ schorzenia układu krążenia	47%
■ schorzenia neurologiczne	38%
■ uszkodzenia i choroby narządu wzroku	35%
■ uszkodzenia i choroby narządu słuchu	19%
■ schorzenia psychiczne	11%
■ niepełnosprawność intelektualna	5%
■ inne	31%

[4] Tamże, s. 23. Deklarowane przez osoby powyżej 15 r. ż., niektóre z nich wymieniały więcej niż jeden rodzaj niepełnosprawności

[5] Określenie to wielokrotnie pojawia się w: H. Żuraw, *Udział osób niepełnosprawnych w życiu społecznym*, Wydawnictwo Akademickie „Żak”, Warszawa 2008.

[6] M. Sochańska-Kawiecka i in., dz. cyt., s. 25.

Ponadto, bez względu na częstość występowania wymienionych rodzajów ograniczeń funkcjonowania, należy mieć też na względzie indywidualne preferencje, status społeczny i ukształtowane w toku życia sposoby radzenia sobie z własną niepełnosprawnością^[7]. Nie bez znaczenia jest ponadto poczucie zadowolenia z życia, uznawane za główny czynnik motywujący osobę z niepełnosprawnością do działań, choć i ono w dużej mierze zależy od aspektów uprzednio wymienionych oraz tak zwanego kapitału wychowawczego lub też negatywnego^[8].

Bariery zewnętrzne w dostępie osób z niepełnosprawnością do dóbr kultury

Jedną z płaszczyzn uczestnictwa społecznego wiąże się z recepcyjnym oraz ekspresyjnym kontaktem z kulturą^[9]. Tymczasem osoby z niepełnosprawnością, aby zaspokoić potrzeby w tym zakresie, muszą niekiedy pokonać znacznie więcej przeszkód. Zarówno przeobrażenia prawne, jak i cywilizacyjne przyniosły wiele udogodnień ułatwiających funkcjonowanie osobom z niepełnosprawnością, wciąż jednak dają się zauważyć różnorakie zjawiska społeczne, które ograniczają tej grupie pełny dostęp do dóbr kultury, wskazują na zaniedbania związane z ignorowaniem wskazań legislacyjnych lub uwzględnianiem różnic indywidualnych w zakresie poziomu sprawności odbiorców kultury i ich możliwości recepcyjnych. Szczególnie niebezpieczne jest zjawisko ukrytego handicapizmu, stereotypów i uprzedzeń, które wyjaśnia się na gruncie koncepcji usprawiedliwiania systemu, czyli „dążenia do zachowania istniejących stosunków społecznych, nawet kosztem interesów jednostki i grupy”^[10]. I choć można by jeszcze przytaczać wiele innych koncepcji tłumaczących mechanizmy marginalizacji i ekskluzji osób odmiennie funkcjonujących, to nie w teoriach jednak rzecz. Najważniejsze są przecież skutki określonych działań lub braku pożądanych inicjatyw. W omawianej kwestii możemy bowiem mieć na

[7] H. Żuraw, dz. cyt.

[8] A.I. Brzezińska i in., *Uwarunkowania aktywności zawodowej osób z ograniczeniami sprawności: czynniki powodzenia i czynniki ryzyka*, „Nauka” 2008, nr 4, s. 77–100.

[9] H. Żuraw, dz. cyt., s. 169–181.

[10] W.G. Stephan, C.W. Stephan, *Wywieranie wpływu na grupy. Psychologia relacji*, tłum. M. Kacmająr, GWP, Gdańsk, 1999, za: H. Żuraw, dz. cyt., s. 40.

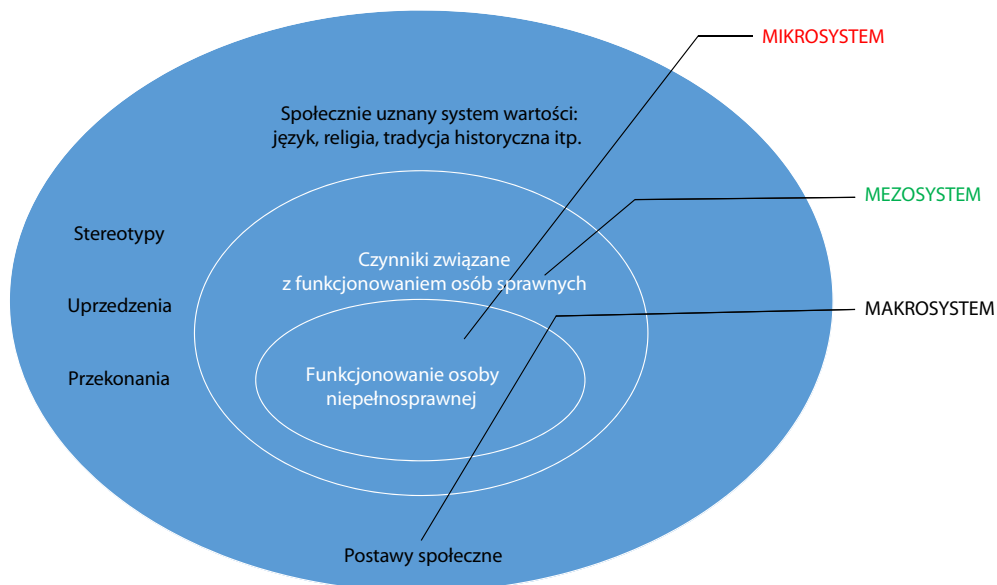
myśli postępującą izolację, czyli proces odwrotny do włączania w życie społeczne, połączoną z nierealizowaniem warunków umożliwiających doświadczanie satysfakcjonującego życia. Słuszny może się zatem okazać zarzut, że w XXI wieku efektem najistotniejszych zaniedbań są sytuacje, które kumulują utrudnienia i wskazują na ignorowanie potrzeb osób z ograniczeniami sprawności przez społeczeństwo oraz przez funkcjonujące w nim instytucje.

Utrudnienia zewnętrzne odnosi się zazwyczaj do tak zwanych barier architektonicznych oraz społecznych. Te pierwsze stają się przeszkodą w realizacji fizycznej styczności z konkretnym miejscem, obiektem, w którym osoba z niepełnosprawnością mogłaby zrealizować określoną potrzebę związaną z uczestnictwem w kulturze. Do wspomnianych barier zalicza się^[11]:

- zbyt strome i wąskie pochylnie o śliskiej nawierzchni,
- schody i pochylnie bez poręczy,
- brak odpowiednio przystosowanych przystanków,
- brak właściwie przystosowanych środków komunikacji miejskiej (takich jak np. autobusy, tramwaje),
- zbyt wysokie krawężniki,
- niedostatecznie oznakowane przejść dla pieszych,
- parkowanie samochodów na chodnikach, które może utrudniać przejazd wózkiem inwalidzkim,
- zbyt wąskie drzwi, przejścia i korytarze,
- schody i wysokie stopnie,
- niedostosowane windy bądź ich brak,
- brak sygnalizacji dźwiękowej i/lub głosowej.

Niezależnie od przywołanych regulacji prawnych i coraz wyraźniej zaznaczającej się świadomości podmiotów odpowiedzialnych za projektowanie przestrzeni publicznej oraz wdrażanie rozwiązań sprzyjających dostępności nasze codzienne doświadczenia wskazują, że wciąż jeszcze występują utrudnienia w tym zakresie, co więcej, czasem się je usprawiedliwia różnymi względami (np. ochroną zabytków).

[11] J. Konarska, *Barriere aktywności psychospołecznej osób z niepełnosprawnością – mity i rzeczywistość*, „Przegląd Badań Edukacyjnych. Educational Studies Review” 2015, nr 21 (2), s. 153–173.

Schemat 1. Przyczyny barier społecznych – model ekologiczno-systemowy (oprac. własne na podst. J. Kossewska, 2003)

Podobne problemy rozpoznaje się w obszarze barier społecznych. Przyjmuje się, że są to „wszelkiego rodzaju przeszkody, pewne ograniczenia (np. zakazy, normy postępowania, zwyczaje itp.) zmniejszające dostępność i możliwość włączenia się do danej grupy społecznej osobom niebędącym jej członkami”^[12].

We współczesnych analizach uwarunkowań funkcjonowania człowieka nauki społeczne uwzględniają model ekologiczno-systemowy. Zakłada on horyzontalny i wertykalny układ czynników środowiskowych, od których owo funkcjonowanie zależy. Z uwagi na powiązania formalne z różnymi grupami społecznymi,

[12] L. Drabik, A. Kubiak-Sokół, E. Sobol, *Słownik języka polskiego*, PWN, Warszawa 2006.

instytucjami itp. można mówić o makrosystemie, czyli społecznie uznanym systemie wartości, na który się składają między innymi język, religia i tradycja historyczna. Szczególną rolę będą w nim odgrywać postawy społeczne wobec osób z niepełnosprawnością, w tym stereotypy, przekonania i uprzedzenia. Istotne będą tu jeszcze czynniki związane z funkcjonowaniem osób sprawnych, tworzące mezosystem^[13], które mogą skutkować całkowitym niezrozumieniem problemów osób gorzej funkcjonujących albo kreować błędne przekonania dotyczące potrzeb oraz trwałości zasobów fizycznych i psychicznych człowieka. Wówczas możemy mieć do czynienia z osłabianiem relacji społecznych różnych grup i ich antagonizowaniem się, co prowadzi do zrywania kontaktów, a zatem faktycznej, obiektywnej izolacji. Brak więzi oznacza obojętność na oddziaływanie, a przede wszystkim na pozytywne i korzystne dla satysfakcjonującego życia doświadczenia społeczne, które mają źródło w uczestnictwie w różnych wymiarach życia, w tym korzystania z dóbr kultury.

Osoba niepełnosprawna może być bardziej lub mniej uwikłana we własny ekosystem społeczny. Jeśli te powiązania są silne, wówczas ekosystem ma duże możliwości regulowania aktywności tych członków. Jeśli jednak uwikłanie w ekosystem jest niewielkie, wówczas w zasadzie zanikają możliwości regulowania jakiegokolwiek wpływu. Zgodnie z koncepcją J. Rapaporta ważne jest więc podtrzymywanie jak najsilniejszych więzi jednostki z ekosystemem, gdyż tylko pod tym warunkiem może ona zaspokoić swe potrzeby^[14].

Innymi słowy: troska o obecność osób z ograniczeniami sprawności w życiu społecznym powinna się przejawiać przede wszystkim w działaniach związanych z jego organizowaniem, a te powinny być podejmowane przez wszystkie zobowiązane i uprawnione do tego podmioty, ale też byłoby dobrze, gdyby zaistniała

[13] J. Kossewska, *Społeczeństwo wobec osób niepełnosprawnych. Postawy i ich determinanty*, „Annales Academiae Paedagogicae Cracoviensis. Studia Psychologica” 2003, folia 14, s. 1–11.

[14] S. Kowalik, *Bariery utrudniające włączanie osób niepełnosprawnych w życie społeczne*, „Nauka” 2007, nr 3, s. 65.

Schody według projektowania uniwersalnego, Robson Square, Vancouver, fot. Tom Magliery

jako przesłanka etyczna w świadomości i aktywności ogółu odbiorców, uczestników różnego rodzaju przejawów i form świata kultury.

Projektowanie uniwersalne jako rozwiązanie zalecane w realizowaniu dostępności do dóbr kultury

Termin „projektowanie uniwersalne” (*universal design*) zastosował po raz pierwszy w połowie lat osiemdziesiątych XX wieku architekt Ronald Mace na określenie koncepcji takiego projektowania towarów, środowiska, programów i usług, aby mogły być dostępne dla wszystkich konsumentów/odbiorców na miarę ich możliwości i mogły być przez nich używane bez konieczności specjalnej adaptacji^[15]. Obecnie określenie to

[15] Å.K. Haugeto, *Introduction*, w: *Trends in Universal Design*, ed. Mari Trommald, Norwegian Directorate

występuje pod wieloma różnymi nazwami, zależnie od nomenklatury danej dziedziny. Można zatem spotkać sformułowania synonimiczne, nawiązujące do tego wszystkiego, co jest „odpowiednie dla wszystkich – elastyczne” bez względu na wiek czy sprawność użytkownika, takie jak: *design for all*, *inclusive design*, *participatory design*, *human centered design*, *usability*, *life span design*, *independent living*^[16]. Warto dodać, że projektowanie uniwersalne znalazło się wśród zaleceń wymienionych w Konwencji ONZ

Projektowanie uniwersalne (logo)

https://proudlockassociates.com/wp-content/uploads/2015/07/PA_Universal-Design_final.jpg
(dostęp: 27.01.2019)

for Children, Youth and Family Affairs, The Delta Centre, Tønsberg 2013, s. 6.

[16] Tamże.

Winda dla niepełnosprawnych w Bibliotece Głównej Biblioteki Kraków, fot. Piotr Wasilewski

o prawach osób niepełnosprawnych z 2006 roku. Dotyczyć ma każdej dziedziny życia społecznego, również edukacji. Szczególnie jednak na tym ostatnim polu zmiany, przynajmniej w polskiej rzeczywistości, następują bardzo wolno^[17].

Omawiana koncepcja stała się w ciągu wielu lat tematem licznych debat, a także celem działania instytucji specjalnie powołanych do jej rozwijania oraz wdrażania.

[17] Autorka tekstu odwołuje się do własnego doświadczenia, jest bowiem uczestnikiem międzynarodowego projektu i kieruje polską grupą badaczy oraz praktyków (nauczycieli) na rzecz wdrażania koncepcji uniwersalnego projektowania w uczeniu się.

Przykładem może być Center for Universal Design powołane na Uniwersytecie Stanowym w Północnej Karolinie (North Carolina State University), The European Institute for Design and Disability (EIDD) oraz European Design for All e-Accessibility Network (EDeAN)^[18].

Podstawą realizacji projektowania uniwersalnego jest uwzględnianie siedmiu zasad^[19] lub ośmiu wymienionych poniżej celów (w rzeczywistości brzmią one podobnie)^[20]:

1. dopasowanie, uwzględniające szeroki zakres rozmiarów ludzkiego ciała oraz sprawności (*body-fit*),
2. spełnienie wymagań/potrzeb wynikających z ograniczeń funkcjonowania (*comfort*),
3. zagwarantowanie, że ważne i użyteczne informacje mogą być z łatwością odebrane (*awareness*),
4. stosowanie zrozumiałych i jednoznacznych środków i metod, pozwalających działać intuicyjnie (*understanding*),
5. przyczynianie się do promocji zdrowia, unikania chorób i zapobiegania urazom (*wellness*),
6. traktowanie wszystkich grup osób z godnością i szacunkiem (*social integration*),
7. włączenie możliwości wyboru i wyrażenia indywidualnych preferencji (*personalization*),
8. poszanowanie i wzmocnienie wartości kulturowych, społecznych i środowiskowych w ramach każdego projektu (*cultural appropriateness respecting*).

[18] Cyt. za: E. Domagała-Zyśk, *Projektowanie uniwersalne (universal learning design) w edukacji osób z wadą słuchu*, <https://www.researchgate.net/publication/313193980> (dostęp: 27.01.2019).

[19] B.R. Connell, *The principles of universal design*. 1997, http://www.ncsu.edu/www/ncsu/design/sod5/cud/about_ud/udprinciplestext.htm (dostęp 20.06.2005), M.F. Story, *Maximizing usability: the principles of universal design*. "Assistive Technology", 1998, 10, s. 4–12, cyt. za: E. Steinfeld, *Creating an Inclusive Environment*, w: *Trends in Universal Design*, dz. cyt., s. 53.

[20] E. Steinfeld, *Creating an Inclusive Environment*, w: *Trends in Universal Design*, dz. cyt., s. 57.

Rzeczywista realizacja zaproponowanych rozwiązań nie wydaje się trudna, a ich treści nie są niezwykle. Można z nich odczytać aktualne przecież, pożądane i propagowane w polityce społecznej rozumienie potrzeb ludzkich i odpowiadanie na nie w ramach zarówno zinstytucjonalizowanych, formalnych, jak i nieformalnych, międzyludzkich usług i działań. Można rzec, że projektowanie uniwersalne to współczesna filozofia, a jednocześnie praktyka udostępniania, a więc umożliwiania uczestnictwa wszystkim członkom ludzkiej społeczności, we wszystkich płaszczyznach oraz wymiarach życia. Nie chodzi więc jedynie o techniczną stronę wprowadzanych udogodnień, ale w pierwszym rzędzie o kształtowanie myślenia „dawców i (od)biorców usług i pomocy”. Ich gotowość i otwartość na zmiany oraz szeroko rozumianą odmiennność mogą w znacznym stopniu ułatwić inicjowanie, projektowanie oraz dążenie do uniwersalności działań w warunkach rzeczywistości instytucjonalnej, społecznej oraz w środowisku właściwym dla uczestnictwa w kulturze. Potrzebne jest też pewne teoretyczne przygotowanie, zwłaszcza gdy mówimy o personelu, zespole pracowników bezpośrednio zaangażowanych w kontakt z grupami różnych odbiorców. Kompetencje osobowe będą mieć również duże znaczenie dla radzenia sobie z różnymi sytuacjami w kontekście specyficznych cech usługobiorców^[21]. Niezależnie bowiem od elastyczności i przyjazności projektowania uniwersalnego mamy przecież na myśli relację międzyosobową, jaka musi zaistnieć między poruszającymi się w świecie kultury.

[21] Warto się zapoznać z poradnikiem: J. Cohen: *Praktyczny poradnik savoir-vivre wobec osób niepełnosprawnych*, adaptacja i wydanie polskie Biuro Pełnomocnika Rządu do Spraw Osób Niepełnosprawnych, [online:] <https://www.google.com/search?client=firefox-b-ab&q=praktyczny+poradnik+savoir-vivre+wobec+os%C3%B3b+niepe%C5%82nosprawnych> (dostęp: 24.01.2019).

JOLANTA BARAN

Bariery architektoniczne i społeczne w dostępie osób z niepełnosprawnością do dóbr kultury

Prawo osób z niepełnosprawnością, które pod względem liczebności znajdują się na pierwszym miejscu pośród tak zwanych mniejszości społecznych, do uczestnictwa w życiu społecznym, w tym dostępu do dóbr kultury, zostało przez Polskę formalnie potwierdzone poprzez ratyfikację w 2012 roku Konwencji ONZ o prawach osób niepełnosprawnych. Jego realizacja napotyka jednak na wiele przeszkód z uwagi na liczne – zarówno jawne, jak i ukryte – bariery architektoniczne oraz społeczne. Międzynarodową propozycją rozwiązania problemu jest tak zwane projektowanie uniwersalne (*universal design*), które zakłada przemyślane i wyprzedzające rozpoznawanie indywidualnych potrzeb organizowanie przestrzeni fizycznej i społecznej, zaplanowaną produkcję towarów i takie przygotowanie usług (dzięki rozwiązaniom umożliwiającym indywidualny wybór sposobu użytkowania wspólnego dobra), aby możliwe było korzystanie z różnego typu zasobów. Uwzględnienie zasad i celów opisywanego podejścia stwarza szanse wszystkim uczestnikom życia społecznego bez względu na poziom sprawności czy wiek, na czerpanie satysfakcji z rzeczywistego realizowania osobistych potrzeb, również w zakresie dostępu do dóbr kultury, jej recepcji i ekspresji.

SŁOWA KLUCZE

osoby z niepełnosprawnością, uczestnictwo w kulturze, bariery architektoniczne i społeczne, projektowanie uniwersalne

SUMMARY

JOLANTA BARAN

Architectural and Social Barriers to Cultural Goods for Persons with Disabilities

The right of persons with disabilities, the most numerous of the so-called social minorities, to participate in social life, which includes access to cultural goods, was formally confirmed by the Republic of Poland through the ratification of the UN Convention on the Rights of Persons with Disabilities in 2012. However, its implementation encounters many obstacles due to numerous implicit and explicit social and architectural barriers. A proposed international solution is the so-called universal design that assumes well-thought organisation of physical and social space that anticipates individual needs, planned production of goods, and preparation of services allowing the use of different resources (thanks to solutions permitting individual choice of the way of using the common good). Taking the rules and objectives of this approach into account allows all participants of social life, regardless of their level of physical fitness or age, to draw satisfaction from actual fulfilment of their personal needs, also in terms of access to culture, its reception and expression.

KEY WORDS

persons with disabilities, participation in cultural activities, architectural and social barriers, universal design

- Baran J., Olszewski S., *Wprowadzenie*, w: *Świat pełen znaczeń – kultura i niepełnosprawność*, red. J. Baran, S. Olszewski, Oficyna Wydawnicza „Impuls”, Kraków 2006.
- Brzezińska A.I. i in., *Uwarunkowania aktywności zawodowej osób z ograniczeniami sprawności: czynniki powodzenia i czynniki ryzyka*, „Nauka” 2008, nr 4.
- Domagała-Zyśk E., *Projektowanie uniwersalne (universal learning design) w edukacji osób z wadą słuchu*, <https://www.researchgate.net/publication/313193980> (dostęp: 27.01.2019).
- Drabik L., Kubiak-Sokoł A., Sobol E., *Słownik języka polskiego*, PWN, Warszawa 2006.
- Gorajewska D., *Fakty i mity o osobach z niepełnosprawnością*, wyd. II poprawione i uzupełnione, Stowarzyszenie Przyjaciół Integracji, Warszawa 2009.
- Haugeto Å. K., *Introduction*, w: *Trends in Universal Design*, ed. Mari Trommald, Norwegian Directorate for Children, Youth and Family Affairs, The Delta Centre, Tønsberg 2013.
- Konarska J., *Bariery aktywności psychospołecznej osób z niepełnosprawnością – mity i rzeczywistość*, „Przegląd Badań Edukacyjnych. Educational Studies Review” 2015, nr 21 (2).
- Konwencja ONZ o prawach osób niepełnosprawnych sporządzona w Nowym Jorku dnia 13 grudnia 2006 r.*, Dz.U. z dnia 25 października 2012 r., poz. 1169.
- Kossewska J., *Społeczeństwo wobec osób niepełnosprawnych. Postawy i ich determinanty*, „Annales Academiae Paedagogicae Cracoviensis. Studia Psychologica” 2003, folia 14.
- Kowalik S., *Bariery utrudniające włączanie osób niepełnosprawnych w życie społeczne*, „Nauka” 2007, nr 3.
- Sochańska-Kawiecka M. i in. *Badanie potrzeb osób niepełnosprawnych. Raport końcowy*, PFRON, Warszawa 2017.
- Steinfeld E., *Creating an Inclusive Environment*, w: *Trends in Universal Design*, ed. Mari Trommald, Norwegian Directorate for Children, Youth and Family Affairs, The Delta Centre, Tønsberg 2013.
- Żuraw H., *Udział osób niepełnosprawnych w życiu społecznym*, Wydawnictwo Akademickie „Żak”, Warszawa 2008.